

СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мова йде про вироблення синтаксичних норм на сторінках першої щоденної газети українською мовою – “Рада”.

The article deals with development of syntactic norms on the pages of "Rada", the first daily newspaper in Ukrainian language.

На початку ХХ ст. перед мовознавцями, редакторами постало питання витворення єдиної літературної мови. Потрібно було виробити єдиний правопис, сформувати словник, відкинувши зайві запозичення, діалектизми. Процес вироблення єдиної літературної норми торкнувся і синтаксису. Необхідно було відкинути діалектні синтаксичні конструкції, виробити єдиний синтаксичний варіант літературної мови для Східної та Західної України. Завдання випрацювання синтаксису виконувала, зокрема преса, тому що саме періодика завдяки письмовому фіксуванню мови може детально відобразити стан синтаксичного мовного рівня, показати усе синтаксичне багатство, що було характерне для мови того періоду.

Розглянемо, які ж норми пропагувала, які особливості відбивала. на своїх сторінках перша щоденна україномовна газета Наддніпрянської України – “Рада” за 1906 рік.

Слід сказати, що на сторінках видання присутні найрізноманітніші конструкції та типи простих та складних речень. Лише таке синтаксичне розмаїття могло задовольнити комунікативну потребу преси, що мала у певних ситуаціях подавати найдокладнішу інформацію, а в певних – обійти деякі питання, змушена була промовчати. Дуже поширені у газеті односкладні речення найрізноманітніших типів: іменні, дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові)¹. Це односкладні номінативні, що використовуються головним чином у заголовках, покликані привернути увагу читача до певних подій: “Телеграми”, “З газет та журналів” (1, 2, 3)*; “Суд”, “Слідство про бунтації”, “Кара на смерть” (1, 2, 3).

Часто трапляються у виданні безпідметові речення, зокрема, їх види: безособові та неозначено-особові. Така ситуація зумовлена

або замовчуванням дійової особи, небажанням про неї говорити, або відсутністю повної інформації.

Зустрічаємо, наприклад, такі неозначено-особові речення: *“Навколо Харькова, наприклад, за жито дають вже 72 копійки за пуд”* (72, 1). *“На політичних полюють, їх ловлять, зібрання накривають. А ось злодіїв – ніяк не спіймають”* (77, 3).

У “Раді” використовується також у простому реченні присудок, виражений безособовою дієслівною формою на -но, -то, яка також допомагає уникнути вказівки на дійову особу та є специфічною синтаксичною ознакою української мови: *“В Гадячі зведено буде школу імени недавно помершого відомого українського письменника, родом полтавця, Івана Рудченка (Білика), дуже талановитого белетриста і видавця відомих у науці етнографічних збірників чумацьких пісень та народніх казок.”* (15, 3).

Вживається безособова дієслівна форма на -но, -то і в неповних простих реченнях, в коротких повідомленнях, мета яких констатувати факт: *“Арештовано потайні друкарні.”* *“Заарештовано одного чоловіка.”* (77, 1); *“На пожарищі одеського театру знайдено ще один обгорілий труп столяра Файна.”* (15, 3). *“За короткий час було обікрадено силу людей. Злодіїв не знайдено”* (77, 3).

Щоб привернути, зацентувати увагу читача використовують короткі неповні неозначено-особові речення і у такому випадку: *“У царевокшайському повіті у селян уже немає хліба. Доїдають картоплю. Купують хліб на ярмарках.”* (17).

Неповні прості речення часто вживаються у заголовках. Що ж до заголовків, то взагалі цікаво простежити, які мовні конструкції використовуються для того, щоб привернути увагу читача, зацікавити, зупинити погляд саме на цьому матеріалі. Можна стверджувати, що тип заголовка, його довжина, складові визначаються перш за все комунікативною метою повідомлення. Так, у заголовках можуть використовуватись різні конструкції, типи простих речень. Заголовки можуть бути реченнями, різними за типом висловлювання: питальні, розповідні, спонукальні. Насамперед, дуже поширені питальні речення, але вони також можуть бути як непоширені, так і поширені. Так, зустрічаємо заголовок, який не містить конкретної інформації, а лише інтригує читача: *“Чому і чого?”* (12, 1). Інший заголовок містить головну інформацію певної проблеми, яка ніби задається у ньому: *“Чи власність селянська*

свята?” (7, 1). Для того, щоб заінтригувати читача, заголовки можуть містити діаметрально протилежні поняття, які позначаються словами-антонімами: “Чорна й біла кість.” (7, 1); “Колись і тепер.” (8, 1). Іноді заголовки становлять собою прислів’я, приказку, або перефразований народний вислів: “Краще пізно ніж ніколи” (25, 1); “Не кваптесь поперед батько” (3, 3). Розповідні речення-заголовки можуть як містити лише натяк, вказівку на певну тематику, проблематику, так і подавати більш повну інформацію: “Кара на смерть.” (1, 1); “Розвиток нашої мови і “кованість” її слів.” (25, 1); “Карні експедиції в Надбалтійському краї” (1, 1). Заголовки також можуть становити собою певний заклик – виражатись спонукальним реченням: “Бережіться отрути!” (33, 1). Найчастіше прислів’я становлять собою безпідметові узагальнено-особові речення: “Не хвались, а до діла берись” (15, 1).

Вживаються також як заголовки означено-особові речення, присудок у яких стоїть у наказовому способі. Такі речення характерні для закликів, коли необхідне привернення особливої уваги: “Плати штраф!” (74, 3).

Поряд із неповними простими реченнями у газеті вживаються повні поширені прості речення, покликані дати якнайповнішу інформацію про ту чи іншу подію, але разом з тим зробити це стисло, щоб не переобтяжувати увагу читача. Як правило, такі речення вживаються у коротких повідомленнях, телеграмах: *“Між станціями Бердичів та Бродицьке на вузькоколіній залізниці стався якийсь нещасливий випадок з пасажирським поїздом”* (17, 3).

На сторінках видання присутні також безособові прості речення у складі складного речення. Безособове просте речення із зрозумілих причин вживається і в першій частині нижченаведеного складного речення, у якому інша інформація подається досить детально, що вимагає використання багатьох другорядних членів речення: *“Коло під’їзду будинку № 32 на Межигорській вулиці і коло парадніх дверей будинку № 28 на Прозоровській вулиці знайдено підкинутих хлопчиків, обоє коло місяця від роду. Їх відправлено до дитячого притуку”* (15, 3).

Поряд із простими реченнями, що можуть точно завдяки другорядним, однорідним членам речення, вставним конструкціям, але резом із тим стисло подавати певну інформацію, дуже широко використовуються на сторінках видання складні речення. Цей тип речення потрібний у тих випадках, коли інформація має бути

викладена більш детально, коли з'ясовуються причиново-наслідкові відносини, коли головне речення передбачає атрибутивність, з'ясування. На сторінках газети зустрічаємо складносурядні та складнопідрядні речення усіх типів.

Широко представлені на сторінках "Ради" складносурядні речення, що творяться в основному таким чином, як і у сучасній літературній мові: за допомогою сурядних єднальних, протиставних та розділових сполучників. Найчастіше використовується єднальний сполучник *і*: *"Десь на Поділлію жив собі селянин Дмитро Гординський, і був він злодій такий, що вже тричі й суджено його за злодійство"* (12, 3).

Не на багато рідше зустрічається протиставний сполучник *але*: *"Вибух стався в осередку міста, але народу на той час було мало"* (8, 3); *"Мостова комісія порішила замостити Дорогожицьку вулицю ще в маю місяці, але досі ще нічого з цього приводу не зроблено"* (12, 3).

Слід зазначити, що інші єднальні сполучники (*й, та* у значенні *і*) та протиставні (*проте, зате*) порівняно з вищенаведеними *і та але* вживаються значно рідше.

Розділові сполучники також представлені на сторінках видання. Так, у багатосполучниковому складному реченні, яке має порядок підрядний та сурядний зв'язки, сурядні речення поєднуються за допомогою розділових парних сполучників *або...або*. *"А вони тепер високо підняли голову: або виборча реформа буде така, як вони хочуть, така, яка їм не шкодить, або не буде ніякої"* (10, .1).

Складнопідрядні речення у виданні ткож вживаються у всій своїй різноманітності: з'ясувальні, означальні, обставинні, зокрема часові, причинові, підрядні мети, способу дії, умови.

Так, можна навести такий приклад з'ясувального речення: *"Ніхто не відає, як хто обідає."* (9, 3). Підрядне речення у цьому випадку відповідає на питання *чого* і приєднується до головного речення за допомогою з'ясувального сполучника *як*.

Зустрічаються в газеті досить часто також означальні речення: *"Єсть чутка, що східно-китайську залізницю віддадуть в аренду якомусь заграничному товариству"* (76, 2). У даному підрядному означальному реченні головне речення становить просте непоширене речення, завдяки чому замовчується вказівка на джерело інформації, що є досить необхідним та поширеним прийомом у журналістиці. Крім того, слід звернути увагу, що присудок у даному

реченні – застаріла форма дієслова *є*, що збереглась у деяких західних діалектах. Варто лише зауважити, що у виданні використовувались паралельні форми *є* та *єсть*, тому стверджувати, що газета користувалась у цьому випадку нормою західного або східного варіанту фонетичного привопису не зовсім доцільно. Скоріше можна говорити про невироблення єдиної остаточної літературної норми, що на той час було поширеним та зрозумілим явищем.

В означальних підрядних реченнях використовувались ті підрядні сполучники, що присутні і в сучасній українській літературній мові: в одних умовах взаємозамінними виступали сполучники *що, який, котрий*. Це давало змогу уникнути повторів, урізноманітнити виклад думок. “*Перш усього винна українська інтелігенція, що відцуралася від свого народу і стала перевертнями, “панамі-москлялами”* (3, 1); “*10 сентября через Ярославль проїхало 116 людей, яких висилають до північних губерній*” (2, 3).

Досить часті у виданні речення обставинні, зокрема причинові, наслідкові, умови, мети, що покликані пояснити причини, витоки, наслідки певних подій, умови, за яких вони відбуваються. Саме у цьому і полягає завдання засобів масової інформації: не лише викласти об’єктивно фактичний матеріал, але й проаналізувати його.

Так, складнопідрядні речення причини оформлюються за допомогою сполучників підрядності *бо, через те що, тому що*. Ці сполучники є нормативними і для сучасної української мови. “*Найстрашніше їхати біля гуйвенського мосту, бо саме там найбільше нападають.*” (2, 2). “*Такий наказ видано через те, що за останні часи дуже часто роблять напади з куців* (3, 3).

Складнопідрядне речення умови найчастіше твориться за допомогою підрядного сполучника *коли*, який вживається і в сучасній українській літературній мові: “*Коли б чехи, чи словінці, належали, наприклад до Німеччини, то безперечно вони не могли б розвинути так легко свою національну справу, як під Австрією*” (3, 1). У підрядних реченнях умови зустрічається також сполучник *якщо*, що використовується і зараз, але писався він на сторінках газети як два окремих слова *як та що*: “*Як що прийняті вже некрути дозволять собі зробити якийсь бешкет, то їх судитиме військовий суд*” (12, 3).

Складнопідрядне речення часу оформлюється за допомогою сполучників, що вживаються і зараз: *коли, відколи*. “*Коли на сцені наприклад завивала буря, робилось і справді холодно...*” (11, 3). У

складнопідрядному реченні часу може використовуватися також поєднання прийменника *після* та родового відмінка займенника *той*: *“І ось, після того, як вийшов новий закон “Объ обществахъ и союзахъ”, українське громадянство по деяких городах почало засновувати “Просвіти” (5, 1).*

На сторінках “Ради” досить поширені складнопідрядні речення мети, що пояснюється їхньою комунікативною функцією, яка полягає у з’ясуванні мети певних дій, вчинків, подій. Підрядне речення у складнопідрядному мети приєднується до головного речення найчастіше за допомогою підрядних сполучників, що характерні і для сучасної української літературної мови: *щоб, аби*. Також використовуються складені сполучники *для того щоб, затим щоб*. *“І прихильники виборчої реформи поступаються перед ними, аби тільки не задлятися з самою справою, аби поробити в виборчому законі хоч деякі зміни на краще.” (10, 1). “В Києві є приют-школа для сліпих дітей, яких туди приймають, щоб навчити якого-небудь ремесла (плетти кошики, робити щітки), щоб вони могли заробляти собі на хліб” (9, 3).*

Суперечливість, неоднозначність оцінок подій, які відбувалися на початку століття, отримує своє втілення у широкому використанні допустових речень. У цих реченнях у підрядній частині викладена умова, не зважаючи на яку відбувалася дія у головній частині речення. У газеті найчастіше зустрічаємо допустові речення, у яких підрядна частина приєднувалася за допомогою сполучника *хоч (хоча)*. *“Він (уряд) мусить дуже обережно відноситись до прохань ріжних громадських партій про дозвіл нових з’їздів, хоча уряд з свого боку хоче дати повну волю всім приватним особам висловлювати свої погляди” (2, 2).*

Хоча й не так часто, як попередні розряди підрядних речень, використовуються також у виданні складнопідрядні речення з підрядними місця. Приєднуються підрядні речення до головного за допомогою сполучних слів, виражених прислівниками *де, куди, звідки*. *“В Олександрії (В Херсонщині) на дверях, де збирається “союз”, написано так: “за веру, царя и отечество суюзь русского народа” (79, 3)*

На сторінках видання широко використовуються складні багатосполучникові речення із кількома сурядними та підрядними різних типів. Це зумовлено завданням преси описувати події з різних точок зору, подавати детальну інформацію про події, вчинки,

з'ясовувати їхні причини, наслідки, висвітлювати умови, за яких вони відбувались. Прикладом може бути таке речення: *“І через той страх перед тим безладдям, перед руїною, народ вибрав у Думу таких людей, про яких гадав собі, що вони можуть запобігти лихові і завести кращий лад, при якому не повинно бути ні революції, ні утисків, ні страху, бо при тому новому ладі люди корились-би тільки непохитним, добрим законам, рівним для всіх і боялись-би тільки своєї совісти і людського суду”* (3, 1). У цьому складному реченні маємо ряд простих речень, поєднаних підрядним зв'язком, при чому використовуються підрядні різного типу: з'ясувальні, означальні, причинові. Деякі з них становлять ланцюг послідовної підрядності.

Отже, можемо зробити висновок, що залежно від комунікативної мети, обсягу інформації у “Раді” використовуються складнопідрядні речення усіх типів. Досить часто у виданні зустрічаються складнопідрядні речення з кількома підрядними супідрядного та послідовного зв'язку.

Використовуються у виданні також різні речення щодо мети висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні. *“Речь” сповіщає, що за три дні заарештовано більш як сто робітників, що їхали без білетів. Усім їм доведеться одсиджувати в тюрмі, бо вже ж коли не мають грошей на білет, де ж візьмуть на штраф?”* (15, 2). *“Селяне, не робіть самосудів!” “Сами допитаймо його!”* (20, 1). Варто також зазначити, що у публіцистичному стилі, на відміну від художнього та наукового, питальні речення часто виступають риторичними запитаннями, що не потребують відповіді: *“Скільки ж то людей буде таким чином позбавлено змоги подати й свій голос на виборах, скільки ж то людей муситимуть зректися свого виборчого права?”* (78, 1).

Таким чином, на сторінках першої щоденної газети “Раді” спостерігаємо різноманітні типи простих та складних речень (складносурядних та складнопідрядних), що використовуються залежно від комунікативної мети, адреси повідомлення, функцій, які у даному конкретному випадку виконує преса, від обсягу інформації, бажання автора або редактора подати повну чи скоречену інформацію, прокоментувати її, від характеру окремого матеріалу (телеграма, стаття, нарис та ін.).

Крім речень, варто розглянути словосполучення та приєднанні сполуки слів. Приєднанні словосполучення і на сьогоднішній день є каменем спотикання для багатьох користувачів

мови. Адже усім відомі проблеми із конструкціями, у яких використовуються прийменники з, із, зі, на, по та ін. Розглянемо, як вирішувалось це питання на початку століття, зокрема на сторінках “Ради”. Одразу потрібно зазначити, що якихось усталених загальних норм варто було лише сподіватися. Але вже на той час точилися дискусії з приводу прийменникових конструкцій. Одностайності серед мовознавців і у цьому питанні не було. Так, відомі думки І.С. Нечуя-Левицького², який обурювався не лише “кованими” словами, запозиченнями, що на сьогоднішній день стали нормативною, загальноновживаною лексикою, а й прийменниковими конструкціями. Зокрема, заперечував вживання прийменника *від*, пропонуючи старослов’янську форму *од*. На сторінка преси спостерігаємо відсутність єдиної норми, тобто паралельне вживання обох форм: “Далі з’їзд *од* імени партії висловлює готовність допомогати російським товаришам морально й матеріально і рішуче висловлюється проти того, щоб яка небудь держава встрявала у російські внутрішні справи.” (8, 3); “Добрий почин у сьому напрямку зробили депутати від духовенства подільської епархії, які на днях зібралися у Кам’янці на з’їзд.” (8, 1).

Уже на сторінках першої щоденної україномовної газети зустрічаємо сполучник *до*, що доречно використовується у кількох значеннях: для просторово-часової вказівки (“Царь і цариця з найяснішими дітьми прибули до Петергофа.” (8, 3); для позначення приналежності (“До участі в з’їзді закликано діячів товариств тверезости, духовних осіб і громадських діячів.” (8, 3).

Широко використовувався у виданні сполучник *по* у сполученні з іменником у місцевому відмінку, що є діалектною рисою: “Це було б великою кривдою цілому народові, бо коли полякам на українській землі можна вчити де-чого *по* школах на польській мові, то тим більші права на це мають українці.” (10, 1). У цьому реченні слід звернути увагу також на конструкцію *на польській мові*, що також не є нормативною для сучасної української мови. Але у “Раді” зустрічаємо також і нормативну конструкцію *українською мовою*, до того ж на багато частіше, що також демонструє процес витворення єдиної норми: “Але, як би там не було, з початку свого існування “спілка” виступала як організація українська: книжечки і інші видання були *українською мовою*...” (85, 1).

Прийменник *по* використовувався також у тих випадках, де мав би бути прийменник *з*, за: “По цим питанням написані цікаві й добре мотивовані доклади.” (8, 1); “По цій постанові в усіх вагонах буде певне число міст для певного ж числа осіб, які будуть їхати, - як у самім вагоні, так і на площадках його” (8, 3). У цьому реченні маємо також ще одне підтвердження на користь того, що в газеті переважали риси східного варіанта фонетичного правопису – це використання парного сполучника *як...так*, тоді як у західних виданнях маємо у цьому випадку діалектний варіант *так... так*.

Використовувався у “Раді” також нормативний прийменник *про*, на відміну від західних часописів, що користувалися діалектним варіантом *о*: “Тим часом щодня читаємо звістки *про* те, що в ріжних місцях воєнно-полеві суди присуджують на смерть чимало людей” (8, 1).

Отже, синтаксичні норми часопису в основному відповідають нормам сучасної української літературної мови. Іноді можемо спостерігати діалектні синтаксичні конструкції, або паралельне використання і нормативного, і діалектного варіантів, що свідчить про складний етап випрацювання, витворення єдиної літературної норми, що відбувався на сторінках преси на початку ХХ ст. Проте, як засвідчують вищенаведені приклади зі сторінок часопису, можна стверджувати, що видання зробило неабиякий внесок у витворення єдиної літературної мови. Засвідчивши складний процес вироблення єдиної норми для східної та західної періодики, за більшістю мовних рис користувалося східним варіантом фонетичного правопису, який був покладений в основу сучасної української літературної мови.

На сторінках часопису представлені різноманітні синтаксичні конструкції, покликані виконувати єдине завдання: найбільш вдало, відповідно до ситуації передавати інформацію.

¹Сучасна українська літературна мова // За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994. – С. 329; ²Нечуй-Левицький І.С. Сьогочасна часопис на мова на Україні // Україна. – 1907. – № 1–3.

*Надалі позначатимемо першою цифрою номер газети «Рада», другою – сторінку.